

СВІТЛИНИ ХРАМІВ ЛЬВІВСЬКОЇ АРХІДІЄЦЕЗІЇ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ЗБІРЦІ АРХІЄПІСКОПА БОЛЕСЛАВА ТВАРДОВСЬКОГО

Уляна Красник

молодший науковий співробітник відділу наукових досліджень музичних творів та фотодокументів Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів ЛННБ України ім. В. Стефаника

Досліджено колекцію фотонегативів із зображеннями каплиць і костелів Львівської Архидієцезії початку ХХ ст., укладену Ювілейним комітетом з нагоди святкування 50-річчя капеланства львівського архієпископа Болеслава Твардовського. Проаналізовано тематичні складові колекції, введено в науковий обіг невідомі фотодокументи.

Ключові слова: *фотонегатив, костел, каплиця, Болеслав Твардовський, історичне джерело, архітектура.*

Article object is a collection of photo negatives chapels and churches of Lviv archdiocese early XX century. Jubilee Committee concluded its 50th anniversary priesthood Lviv Archbishop Boleslaw Twardowski. Thematic components analysis of the collection was put into scientific circulation are unknown photographs.

Keywords: *photo negativ, church, chapel, Boleslaw Twardowski, historical source, architecture.*

Исследована коллекция фотонегативов часовен и костелов Львовской Архиепархии начала ХХ в., собранная Юбилейным комитетом по празднованию 50-летия капеланства архиепископа Болеслава Твардовского. Проанализированы тематические составляющие коллекции, введены в научный оборот неизвестные фотодокументы.

Ключевые слова: *фотонегатив, костел, часовня, Болеслав Твардовский, исторический источник, архитектура.*

У фондах Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника зберігається колекція фотодокументів, яку сформував Ювілейний комітет з нагоди святкування 50-річчя капеланства львівського архієпископа Болеслава Твардовського. Ці фотодокументи

мали увійти до книги на пошану архієпископа, однак через складну політичну ситуацію та початок Другої світової війни книга друком так і не вийшла.

Архієпископ Болеслав Твардовський (1864–1944) — одна з найцікавіших постатей в історії римо-католицької церкви в Україні. Його життя та діяльність досліджували Ю. Волчанський [15; 21], П. Чарториський-Шілер [9], Г. Чайко [8], А. Мединський [14]. У працях цих дослідників висвітлено всі грані діяльності архієпископа — душпастирську, громадсько-політичну і особливо будівничу, адже саме за сприяння Б. Твардовського наша земля збагатилася шедеврами сакральної архітектури і саме завдяки його активній позиції були відреставровані та відбудовані храми, пошкоджені під час воєнних дій. Архієпископ сприяв побудові 27 парафіяльних костелів та реставрації 19 діючих. Загалом, до 1935 р. включно, під покровительством архієпископа на теренах Львівської Архідієцезії було побудовано, перебудовано і відновлено 276 костелів і каплиць. Найбільшим здобутком Болеслава Твардовського, як будівничого святинь, став храм Матері Божої Остробрамської (нині церква Покрови Пресвятої Богородиці УГКЦ), споруджений як подяка за порятунок Львова від більшовицького наступу у серпні 1920 р. Б. Твардовський був ініціатором побудови храму, очолив журі з вибору проекту, особисто курував і фінансував будову. Храм побудований згідно з детальним планом львівського архітектора Т. Обмінського, який базувався на проекті А. Шишко-Богуша, у формі романської базиліки з вежею на зразок флорентійської кампаніли. В оздобленні храму взяла участь відома львівська скульпторка Яніна Райхерт-Тот [3, с. 111].

Заслуги архієпископа високо оцінили співвітчизники — 16 листопада 1924 р. Львівський університет надав Болеславу Твардовському статус почесного доктора, а згодом, у ювілейний, 1936 р., при Львівському кафедральному соборі був створений Комітет із святкування 50-річчя капеланства архієпископа. Комітет здійснив велику за обсягом і за значенням роботу — зібрав фотодокументи, на яких були зафіксовані всі сакральні споруди, підпорядковані Львівській Архідієцезії станом на 1936 р., а це — територія нинішніх Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської і Чернівецької областей.

Фотодокументи були зібрані як ілюстративний матеріал для висвітлення діяльності львівського архієпископа Болеслава Твардовського і представляють укладені, згідно з парафіяльним поділом, портрети настоятелів та фото каплиць і храмів Львівської Архідієцезії. Загальна кількість фотонегативів — близько 400 од. зб. Кліше скляні та плівкові, розміри стандартні: 6 × 9; 8 × 12 і 9 × 15 см; розміщені в картонних коробках переважно із супровідними записками; імена фотографів невідомі. Частину кліше, а саме 173 од. зб., внесено до рукописної інвентарної книги. Понад 200 од. зб. не ідентифіковані та не інвентаризовані.

Фотонегативи з цієї колекції можна умовно поділити на три групи: храми, які повністю втрачені внаслідок воєнних дій та післявоєнної політики радянського уряду; храми, перебудовані для господарських потреб або які перебувають у стані сильної руйнації, та діючі храми, які зазнали втручання в архітектуру та інтер'єр.

Особливо цінними є фотонегативи із зображенням втрачених сакральних споруд у Городищі, Печеніжині, Пістині, Нижневі, Жидатичах, Кукізові, Журові, Медусі, Дитятині, Тернополі. Костели у Пістині, Жидатичах, Печеніжині, Кукізові були дерев'яними.

Костел у Пістині (Косівський р-н, Івано-Франківська обл.) був одним із найкраще збережених дерев'яних храмів XVIII ст., побудованих з використанням техніки зрубу. Інтер'єр прикрашав розпис, виконаний на полотні, приклеєному до стін і строп. Настінні розписи, ймовірно, виконали представники школи Строїнських. Частина дерев'яного декору була вкрита позолотою [5, s. 290]. На початку XX ст. костел був у доброму стані завдяки реставраційним роботам, виконаним згідно з проектом Ваврина Дайчака під куруванням Реставраційної Ради у Львові. Костельні ікони були визнані цінними, а станції Хресної Дороги, незважаючи на невеликий формат — 58 × 46 см, відомий реставратор Юліуш Макаревич оцінив у півмільйона злотих [5, s. 293]. У листопаді 1944 р. костел згорів дотла [5, s. 278].

Костел у с. Жидатичі (нині с. Гамаліївка, Пустомитівський р-н, Львівська обл.) був розібраний у 1997 р. через сильну руйнацію. На згадку про втрачену святиню залишилося лише скульптурне зображення Розп'яття Ісуса Христа, яке нині зберігається у місцевій церкві. Скульптура є взірцем чудової майстерності львівської

школи XVIII ст. і, ймовірно, її виконав Пінзель або представник його школи [7, s. 300].

Костел у Печеніжині (Коломийський р-н, Івано-Франківська обл.) розібрали після приходу радянської влади. Фотокліше з колекції Ювілейного комітету є одним із небагатьох зображень цього храму.

У с. Кукизов (відоме також під назвою Червоний Острів; Кам'янка-Бузький р-н, Львівська обл.) дерев'яних храмів було декілька, однак усі втрачені внаслідок пожеж. Останній був побудований у 1889 або 1890 рр., на початку XX ст. розібраний, а фрагменти храму були використані як будівельний матеріал для побудови приміщення місцевого осередку КПРС. Стіни костелу прикрашав неоготичний розпис, який виконав Юліан Кручковський [22, s. 171]. Костел мав округлу форму, яку вкрай рідко використовували для дерев'яних храмів. Сьогодні існують лише два такі костели: у Кракові та в Мошченці неподалік Жешува.

У с. Журів (Рогатинський р-н, Івано-Франківська обл.) костел існував від другої половини XVI ст. до 1958 р. [18, s. 393]. Кошти на будівництво і утримання храму надала родина Даниловичів, зокрема Миколай Данилович, великий підскарбій коронний, та його онук Миколай Франциск Данилович, подільський воєвода [18, s. 388]. Про журівський костел як унікальну архітектурну споруду заговорили у мистецьких колах на початку XX ст. після того, як відомий львівський історик і мистецтвознавець Владислав Лозинський (1843–1913), який віднайшов і опублікував тестамент Павла Римлянина (? — пом. 1618), в якому архітектор згадував контракт на побудову костелу в Журові. Згідно з контрактом, Павло Римлянин і Войцех Капінос-мол. (1577–1655) за свою працю мали отримати 400 і 50 злотих [18, s. 398]. З тексту не зрозуміло, чи цю роботу архітектори виконали, але у своїх мистецтвознавчих дослідженнях Тадеуш Маньковський (1878–1956) аналізує архітектурний стиль Волоської церкви, костелів Бенедиктинок і Кларисок у Львові та підтверджує авторство костелу П. Римлянина у Журові. Зі свідчень вдови П. Римлянина 1622 р. відомо, що архітектор не встиг завершити декілька будов і після його смерті дружина виплатила будівничим 1 000 зл. Будівництво костелу завершив Капінос-мол. Напис на фундаційній таблиці (нині зберігається у місцевій церкві) свідчить, що будівельні роботи у Журові були завершені у 1621 р.

Костел вражав багатством не лише ззовні, його інтер'єр був вишуканим і дорогавартісним. У презбітерії знаходився розкішний надгробок Констанції Данилович (? — пом. 1791 р.), доньки Олександра Даниловича, дружини смотрицького старости Андрія Малаховського, а згодом брацлавського каштеляна Яна Потоцького [18, с. 399]. Деякі сучасні історики припускають, що надгробок належав дружині фундатора костелу Гелені Данилович з Уханських. Надгробний пам'ятник не зберігся. Втрачені також фігури святих, які прикрашали інтер'єр костелу, дерев'яна різьба на головному та бокових вівтарях, яка вважалася взірцем високої художньої майстерності XVI–XVIII ст. Головна ікона храму — Матір Божа з Дітям (нині зберігається у місцевій греко-католицькій церкві) вважалася чудодійною і була місцем паломництва прочан усіх конфесій.

З приходом радянської влади костел спочатку зачинили, згодом у його приміщенні був склад, а у 1958 р. храм остаточно розібрали.

У с. Пановичі (Підгаєцький р-н, Тернопільська обл.), у 1935–1937 рр. була вибудувана каплиця в романському стилі, однак, з дерев'яною дзвіницею на три дзвони. У вівтарі знаходилась ікона Матері Божої Неустанної Помочі. Каплиця не збереглася [19, с. 164].

Храм Матері Божої Неустанної Помочі у Тернополі побудований на початку 1900-х рр. зусиллями тодішнього міського пароха Болеслава Твардовського. Будівля була виконана у романсько-готичному стилі за проектом архітектора Теодора Мар'яна Тальовського. Костел прикрашав головний вівтар, виконаний львівським інженером і художником Вавжинцем Дайчаком. Різьбу здійснили Яніна Тот-Райхерт і український митець-самоук Назарко. Автор вітражів — відомий художник Ян Фелікс Вигживальський. Доля цієї пам'ятки трагічна — за наказом М. Хрущова храм повністю зруйнували, звільнивши місце для побудови універмагу [1, с. 269].

У с. Дитятині (Галицький р-н, Івано-Франківська обл.) каплиця Св. Терези побудована неподалік села у 1930 р. як пам'ятник воїнам, полеглим у бою з більшовиками 16 вересня 1920 р. Ініціаторами побудови каплиці були Альдона Качоровська та Вінсент Молчан, фінансування будівництва забезпечувала Львівська метрополітальна курія, громадськість та польська діаспора у Відні. Каплиця у Дитятині мала велике історичне значення, оскільки була

побудована безпосередньо біля місця, де точився кривавий бій, в якому загинула Четверта батарея Першого артилерійського полку, яка увійшла в історію як Батарея Смерті [6, s. 159]. У 1948 р. каплицю розібрали.

У південній частині с. Медуха (Галицький р-н, Івано-Франківська обл.) у 1912–1913 рр. був побудований неороманський костел Розарія діви Марії. Після Другої світової війни храм перебудували у зерносховище. Інтер'єр, ікони, настінний розпис та костельне начиння втрачені.

Святині у Винниках, Бокові, Гнильчі, Марковому, Кукільниках перебувають у стані сильної руйнації або перебудовані для господарських потреб.

Парафіяльний костел у Винниках тісно пов'язаний з культом Матері Божої Винниківської, яка є однією з добре виконаних копій Матері Божої Ченстоховської. Тодішня власниця Винників Маріанна Потоцька з Тарв(л)ів стала фундаторкою будови костелу, в якому розмістила цей чудодійний образ [10, s. 164]. Костел побудований у стилі так званого радикального чеського бароко першої половини XVIII ст. і нагадує храм Різдва Панського в Санктуарії Лоретанському у Празі (архітектори Кіліян Ігнац Дінтцгофер, Георг Айхбауер, 1733–1735 рр.) у дуже спрощеному вигляді, з різкішими прямими лініями. Схема фасаду костелу близька до композиції фронтальних елеваций костелу в с. Годовиця (Пустомитівський р-н, Львівська обл.), фарного костелу в Тарногруді (Любельське в-во, Польща). Тому дуже ймовірно, що його архітектором був Бернард Меретин [10, s. 168]. Костел упродовж багатьох років використовувався як склад і зазнав значних ушкоджень та втрат. Сьогодні біля підніжжя храму розміщено торговий центр.

У с. Боків (Підгаєцький р-н, Тернопільська обл.) парафіяльний костел Св. Анни був побудований на початку XX ст. за підтримки місцевих парафіянок Анни і Гіларі Пелц. Храм мурований із кам'яних блоків, тинькований. Біля костелу була споруджена дзвіниця на чотири дзвони. Сьогодні цей архітектурний ансамбль майже зруйнований. Відсутні великі фрагменти даху, значні втрати кам'яних блоків і муру. Внутрішня оздоба костелу повністю втрачена [13, s. 26].

У с. Гнильче (Підгаєцький р-н, Тернопільська обл.) костел побудований у XIX ст. Вперше храм зазнав руйнації під час

Першої світової війни — святиню пограбували російські солдати, використовували приміщення як стайню. Після Другої світової війни костел переобладнали у хлів та сільськогосподарський склад. Нині споруда практично зруйнована [19, s. 166].

Справжнім мистецьким скарбом був костел у Кукільниках (Галицький р-н, Івано-Франківська обл.), зведений на кошти архієпископа Яна Скарбка у 1770-х рр. Архітектором споруди, за непідтвердженими даними, був Петро Полейовський. Головна окраса храму — чудотворне розп'яття Христа, перенесеного до костелу з кукільницького замку. У 1774 р. костел був розписаний (авторство приписують Станіславу Строїнському) [4, s. 200]; він мав сім віктарів, елегантний амвон, багату скульптурну оздобу. Своєю архітектурою та інтер'єром храм нагадував домініканський костел у Богородчанах, тринітарський костел Св. Трійці у Львові, станіславівську Колегіатуру. Після Другої світової війни костел був зачинений і використовувався як склад хімдобрив. Після пожежі 1962 р. храм стоїть пустою, залишки фресок і скульптури руйнуються.

У с. Маркове (Богородчанський р-н, Івано-Франківська обл.) рішення про побудову костелу було прийняте у 1895 р., а вже через рік були готові проект і кошторис будови. Дивом зберігся проект колони храму авторства відомого архітектора Теодора Гальовського, датований 1906 р. з підписом автора. Балюстраду костелу спроектував у 1909–1910-х рр. В. Годовський. Костел побудований у неоготичному стилі з елементами неоромантизму. Костельне майно було спалене у 1958 р., а храм використовували як колгоспний склад. Будівля перебуває у критично поганому стані [12, s. 250].

Храми у Львові, Зубрі, Магдалівці зазнали активних втручань як в архітектуру так і в інтер'єр. Власне самі будівлі збережені і використовуються за призначенням, проте безповоротно втрачені різьба, скульптури, ікони, світильники, костельне начиння.

Повністю втрачений інтер'єр у костелі с. Зубра (Пустомитівський р-н, Львівська обл.). Мурований храм, зведений на зламі першої і другої чверті XVIII ст., зсередини був декорований дерев'яною різьбою, мав два бічні віктарі і покритий позолотою головний віктар. Костельні чаші, свічники, монстранція і т. д. були срібними, декор на головних іконах — з покритого сріблом паперу [20, s. 281].

У с. Магдалівка (Підволочиський р-н, Тернопільська обл.) костел (1924 р.) без чітких стилєвих рис, ззовні не зруйнований. Будову і повоевну перебудову здійснили будівничі Ковальський і Балтазар Залеський [17, с. 137], автором проекту вівтарів, амвону і балюстрад був Ян Войнович із Перемишлян [17, с. 135]. Інтер'єр повністю втрачений.

Щасливо склалася доля храмів у с. Старі Кінчаки (Галицький р-н, Івано-Франківська обл.) та у Городку (Львівська обл.).

Костел (іноді його трактують як каплицю) у Старих Кінчаках був збудований на початку ХХ ст. [11, с. 205]. Храм розміщений у центрі села, мурований, двопрогінний, покритий дахівкою, поділений за допомогою пілястрів, встановлених на цоколі. Головний вівтар дерев'яний, виконаний у неоготичному стилі. Нині храм використовує греко-католицька громада. Будівля в доброму стані, не зазнала істотних змін [11, с. 207].

Костел у Городку є одним із найдавніших на Львівщині. У його архітектурі виразно прочитуються три фази: готична, ХVІІІ і ХХ ст. Серед істориків побутує думка, що до побудови костелу причетний Владислав Ягелло. Перші згадки про будівельні роботи у костелі датуються 1419 р. Записи про здійснену у 1553 р. розбудову були нанесені на костельну стіну [16, с. 82]. Польський дослідник Яворський вважає, що будівельні роботи в костелі ініціювали й оплатили городоцький вїйт Петро Ціслинський та його брат Іван. Згодом їхню справу продовжив городоцький староста і воєвода подільський Микола Мілецький.

У 1616 р. Городок згорів, обгорів і костел. Є підстави вважати, що у 1648 р. та 1655 р. храм повторно отримав серйозні пошкодження, оскільки у протоколі, датованому 1717 р., тодішній архієпископ Ян Скарбек писав, що мурований костел Божого Тїла і Воздвиження Хреста значно пошкоджений після пожежі. На той час костел мав уже шість вівтарів, прикрашених позолотою та сріблом. Бокові вівтарі були дерев'яними, вкриті позолотою, ікони Матері Божої та Непорочного Зачаття вкриті срібними ризами, прикрашені коштовним камінням і численними шнурами коралів. У 1741 р. костел мав монстранцію, шість келихів, чашу, чотири вівтарні хрести, кадильницю і три великі ліхтарі, виконані зі срібла [16, с. 83].

Розбудова костелу у середині 70-х рр. XVIII ст. надала фасаду вишуканого і більш сучасного вигляду. Вежі костелу мають багато спільних рис з архітектурою східної вежі нави святини у Наварії (Пустомитівський р-н, Львівська обл.), що дає підстави вважати автором архітектурної оздоби городоцького храму Бернара Меретина. На його авторство вказують також елегантні кам'яні вазони, розміщені у верхній частині споруди. Документальних підтверджень участі Бернара Меретина в розбудові Городоцького костелу немає [16, s. 97]. Храм у Городку офіційно визнаний пам'яткою архітектури у 1933 р., неофіційно — значно раніше, адже ще у 1902 р. ремонтні роботи виконувалися під наглядом фахівців із Товариства «Коло консерваторів пам'яток старовини Східної Галичини». Впродовж 1939–1944 рр. у Львові розглянули декілька звернень щодо розбудови костелу. З огляду на архітектурну цінність було затверджено проект інж. Броніслава Віктора з доповненнями і поправками Відділу мистецтва львівського воєводства. Стара будівля, залишена без змін, стала центральною частиною нового храму. Після розбудови городоцький костел втратив свою самобутність. Його архітектура й інтер'єр поєднали у собі елементи бароко та неоготики. Завдяки збереженим записам відомі всі учасники перебудови костелу: найчисленнішою була група різьбярів: Олександр Богусс, Юліан Міколайський, Леон Ян Маховський, Франциск Душенко, більшість з яких — представники львівської школи; автори вітварних образів — Роман Сельський і Станіслав Тессейр [16, s. 98].

Сьогодні костел у відносно доброму стані, відбудований і відреставрований, проте втраченими є настінний розпис, ікони, скульптура, декоративна різьба головного і частково бічних вітварів.

Костел Марії Сніжної (Львів, вул. Сніжна), нині церква Матері Божої Неустанної Помочі, — один із найдавніших храмів Львова, побудований у XIV ст. у неоготичному стилі. Настінний розпис виконав Станіслав Строїнський, вітражі за проектом Захаревича виконані в Інсбруку. Інтер'єр храму був багатий і визнавався одним із краших у місті. Впродовж 1951–1995 рр. храм не функціонував. За часів радянської влади тут був склад, а від 1988 р. — Музей фотографії. Відповідно, ікони, чаші, хрести, підсвічники і т. д. були

частково втрачені, частково передані Історичному музею і Музею релігії та атеїзму, неоготичну поліхромію XIX ст. було втрачено повністю. Скульптуру Богородиці, авторство якої приписують Пінзелю, також було знищено. [2, с. 25]. Постраждав як фасад (пошкоджені стіни через кріплення трамвайної лінії), так і інтер'єр.

Костел Св. Яна Хрестителя (Львів, вул. Підгірна), споруджений у першій половині XIV ст., початково мав вигляд готичної однонавної святині. У 1886 р. його радикально перебудували архітектори Юліан Захаревич і Тадеуш Мюнніх. Саме тоді мури храму стали червоними, а фасад прикрасила триметрова розета, які згодом стали візитною карткою костелу. Про інтер'єр храму відомо мало — після використання радянською владою приміщення як складу він втрачений, доля вітваря 1526 р., виконаного у стилі бароко, — невідома. Від 1998 р. у будівлі міститься Музей найдавніших пам'яток Львова.

Костел Св. Софії (Львів, вул. Ів. Франка; нині Церква Св. Софії УГКЦ) побудований у стилі бароко, однонавий. Класична сакральна будівля середини XVIII ст. була зведена коштом міщанки Софії Ганель. Після Другої світової війни стояв пустою, від 1993 р. у використанні УГКЦ. Серед храмів Львова, зображення яких зібрані у колекції Ювілейного комітету, постраждав найменше.

Збірка фотонегативів, які уклав Ювілейний комітет з нагоди святкування 50-річчя капеланства львівського архієпископа Болеслава Твардовського, маловідома історикам і краєзнавцям, ніколи не досліджувалася і не експонувалася. Цінність фотокліше у їх документальній точності. На відміну від гравюр, які художник часто прикрашав неіснуючими деталями чи кольористичними рішеннями, фотографія об'єктивно фіксує предмет. Фотографічні зображення культових споруд Львівської Архідієцезії подають нам вигляд фасадів архітектурних пам'яток до перебудов післявоєнного часу. Багато кліше є унікальними, оскільки храми, зображені на них, частково або повністю зруйновані. Велику цінність мають і збережені супровідні записки парохів, виконані для Ювілейного комітету, які містять інформацію про час будівництва храму, його стан, імена громадських діячів і жертводавців. Ілюстративний матеріал не потрібно атрибутувати, тобто визначати час, коли була

виконана зйомка, оскільки фотографії були виконані протягом ювілейного 1936 р. для Комітету зі святкування 50-річчя капеланства Болеслава Твардовського.

Фотонегативи можуть бути використані для дослідження регіональних особливостей сакральної архітектури, реконструкції втрачених фрагментів архітектурних деталей та ансамблів пам'яток зодчества, іконостасів, окремих ікон, які збереглися у фондах історичних і краєзнавчих музеїв. Оскільки стан збереження більшості фотонегативів добрий, це дає змогу в разі потреби роздрукувати зображення на паперові носії. Оцифровані ж зображення можуть бути використані як ілюстративний матеріал для каталогів, мистецьких видань та віртуальних музейних експозицій.

1. *Бучек М.* Львівська Архідієцезія латинського обряду : ілюстрована розповідь / *Мар'ян Бучек, Ігор Седельник* ; Курія Львівської Архідієцезії латинського обряду. — Львів, 2006. — Т. 1 : Парафії, костели та каплиці. — 354 с.
2. *Вуйцик В.* Зустріч зі Львовом / *Володимир Вуйцик, Роман Липка*. — Львів : Каменярь, 1987. — 175 с.
3. *Мельник І.* Личаківське передмістя та східні околиці Королівського столичного міста Львова : [урбаністичні есе] / *Ігор Мельник, Роксолія Загайська*. — Львів : Центр Європи, 2008. — 351 с.
4. *Betlej A.* Kościół parafialny w Kakolnikach / *Andrzej Betlej* // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego : praca zbiorowa. — Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury. Drukarnia narodowa, 1996. — S. 191-200. — (Seria : Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach ; t. 10).
5. *Brykowski R.* Kościół parafialny w Pistyniu / *Ryszard Brykowski* // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego : praca zbiorowa. — Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury. Drukarnia narodowa, 1996. — S. 281-297. — (Seria : Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach ; t. 14).
6. *Brzezina K.* Kaplica-pomnik pw. św. Teresy od Dzieciątka Jezus w Dytiatynie / *Katarzyna Brzezina* // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego : praca zbiorowa. — Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury. Drukarnia narodowa, 1996. — S. 157-162. — (Seria : Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach ; t. 10).

7. *Brzezina K.* Kościół pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny / *Katarzyna Brzezina* // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego : praca zbiorowa. — Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury. Drukarnia narodowa, 1996. — S. 297-300. — (Seria : Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach ; t. 8).
8. *Chajko G.* Arcybiskup Bolesław Twardowski (1864–1944) : metropolita lwowski obrządku łańcińskiego / *Grzegorz Chajko*. — Rzeszów : Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział, 2010. — 496 s. — (Seria Wydawnicza IPN Oddział w Rzeszowie).
9. *Czartoryski-Sziler P.* Wielcy zapomniani. Książd arcybiskup metropolita Bolesław Twardowski — wielki budowniczy kościołów [Електронний ресурс] / *Piotr Czartoryski-Sziler* // Nasz dziennik. — Режим доступу: <http://www.lwow.com.pl/naszdziennik/twardowski.html>. — Назва з екрана. — Дата перегляду : 16 берез. 2014 р.
10. *Krasny P.* Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Winnikach / *Piotr Krasny* // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego : praca zbiorowa. — Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury. Drukarnia narodowa, 1996. — S. 163-176. — (Seria : Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach ; t. 4).
11. *Lenartowicz S.* Kaplica (kościół filialny) w Konczakach Starych / *Stanisław Lenartowicz* // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego : praca zbiorowa. — Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury. Drukarnia narodowa, 1996. — S. 205-207. — (Seria : Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach ; t. 10).
12. *Lenartowicz S.* Kościół parafialny p.w. św. Jana Nepomucena w Markowej / *Stanisław Lenartowicz* // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego : praca zbiorowa. — Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury. Drukarnia narodowa, 1996. — S. 247-251. — (Seria : Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach ; t. 10).
13. *Lenartowicz S.* Kościół parafialny w Bokowie / *Stanisław Lenartowicz* // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego : praca zbiorowa. — Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury. Drukarnia narodowa, 1996. — S. 23-26. — (Seria : Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach ; t. 10).
14. *Medyński A.* Ks. Arcybiskup, dr. Bolesław Twardowski, 1886–1936 / *Aleksander Medyński*. — Lwów, 1936. — 80 c., [1] л. портр.
15. Nieznana korespondencja arcybiskupów metropolitów lwowskich Józefa Bilczewskiego z Andrzejem Szeptyckim w czasie wojny polsko-ukraińskiej, 1918–1919 / oprac., wstęp, przypisy, indeksy wybór aneksów i fotogafii *J. Wołczański*. — Lwów ; Kraków : Wyd-wo bl. J. Strzemie, 1997. — 211 s.

16. *Ostrowski Jan K.* Kościół parafialny p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Gródku Jagiellońskim / *Jan K. Ostrowski* // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego : praca zbiorowa. — Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury. Drukarnia narodowa, 1996. — S. 81-108. — (Seria : Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach ; t. 8).
17. *Ostrowski Jan K.* Kościół parafialny w Magdalówce / *Jan K. Ostrowski* // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego : praca zbiorowa. — Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury. Drukarnia narodowa, 1996. — S. 129-137. — (Seria : Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach ; t. 16).
18. *Petrus Jerzy T.* Kościół parafialny p.w. św. Stanisława biskupa i męczennika w Żurowie / *Jerzy T. Petrus* // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego : praca zbiorowa. — Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury. Drukarnia narodowa, 1996. — S. 387-404. — (Seria : Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach ; t. 10).
19. *Skrabski J.* Kościół parafialny w Hnilczu / *Józef Skrabski* // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego : praca zbiorowa. — Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury. Drukarnia narodowa, 1996. — S. 163-166. — (Seria : Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach ; t. 10).
20. *Walczak M.* Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła w Zubrzy / *Marek Walczak* // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego : praca zbiorowa. — Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury. Drukarnia narodowa, 1996. — S. 276-289. — (Seria : Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach ; t. 8).
21. *Wołczański J.* Arcybiskup metropolita lwowski Bolesław Twardowski (18.II.1864 – 22.IX.1944) [Електронний ресурс] / *Ks. Józef Wołczański*. — Режим доступу: <http://www.lwow.home.pl/semper/arcybiskup.html>. — Назва з екрана. — Дата перегляду : 12 лют. 2014 р.
22. *Zaucha T.* Kościół parafialny pw. św. Jakuba Apostoła w Kukizowie / *Tomasz Zaucha* // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego : praca zbiorowa. — Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury. Drukarnia narodowa, 1996. — S. 169-173. — (Seria : Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach ; t. 8).